

Inleiding

Thomas VELLE

De modernisering van het onderwijs brengt heel wat veranderingen met zich mee, ook voor het vak Latijn. De nieuwe vakspecifieke eindtermen schrijven voortaan onder meer voor dat de lectuur van Latijnse teksten uit periodes na de klassieke oudheid een must zijn in het curriculum van het secundair onderwijs. Deze verandering biedt een waaier aan mogelijkheden waarmee niet alleen het vak Latijn herdacht kan worden in functie van de maatschappij vandaag, maar waardoor de leerkracht ook acute problemen in de hedendaagse klaspraktijk meer gericht kan aanpakken. In de huidige bundel bespreken we uitvoerig de voor- en nadelen, uitdagingen en kansen van zo'n verschuiving van een vrijwel exclusieve focus op de klassieke oudheid naar een bredere blik op Latijn als wereldtaal en taal van Europa. Een overkoepelende term die we hiervoor gebruiken is de 'diachrone aanpak'.

Wat houdt zo'n diachrone aanpak dan in? Zoals de titel van het boek al suggereert, omvat het onder meer een pleidooi om andere Latijnse teksten te ontdekken dan diegene die men traditioneel voorgeschoteld krijgt op de schoolbanken. Tot diep in de achttiende eeuw en zelfs daarna dachten, spraken, zongen, schreven, vloekten en geloofden mensen in het Latijn. Die massale culturele productie in het Latijn wordt doorgaans echter verdrongen door een disproportionele aandacht voor de late Romeinse republiek en het vroegste keizerrijk. Om ten volle te begrijpen waarom een diachrone aanpak het potentieel van meer dan twintig eeuwen aan tekstuele productie en cultuur wil verkennen – het gros van de Europese geschiedenis die in het secundair onderwijs onderwezen wordt –, is het vooreerst van belang om te weten welk verhaal je anders mist. Onbekend is immers onbemind.

Een eerste verkenning van de Latijnse traditie

Aan de Universiteit Gent hebben Latijnse teksten van na de oudheid de voorbije decennia meer en meer deel uitgemaakt van de verplichte lectuur voor studenten. Sinds het academiejaar 2018-2019 wordt ook de overzichtscursus 'Latijnse traditie in Europa' aangeboden waarin de grote lijnen van die lange en ontzettend rijke geschiedenis wor-

den uitgetekend. Inhoudelijk vangt deze cursus aan in de 3de eeuw en hij loopt door tot de late 18de eeuw, wanneer het Latijn zijn positie als dominante literaire taal verliest. In een wijdlompig verhaal tonen we de studenten hoe de taal van de Romeinen de meest invloedrijke geschreven én gesproken taal van de Europese geschiedenis werd. Bij wijze van een eerste verkenning bied ik in de volgende paragrafen een korte schets van de fundamentele krachten die het verhaal van de Latijnse traditie ondersteunen. Het betreft een aantal kenmerken van de Latijns traditie die niet zomaar verdwenen na de oudheid en weer kortstondig opdoken in de Italiaanse renaissance, maar die haar onafgebroken hebben vormgegeven van de oudheid tot op vandaag. Voor uitgebreide versies van het verhaal verwijst ik later in deze bijdrage naar uitstekende overzichtswerken.

Een eerste belangrijk kenmerk van het Latijn is haar status als taal van de macht. De uitbreiding en langdurige dominantie van het Romeinse Rijk op het Europese continent en daarbuiten spreekt nog steeds tot de verbeelding, met alle intriges en heldenverhalen die daarmee verbonden zijn. Na de val van het Westelijke deel van het Rijk zet het verhaal van de Latijnse traditie zich eigenlijk gewoon door. Het Latijn duikt als taal van de macht nog geregeld op in het Westen, met functies in de administratie en diplomatiek, legislatuur, politieke communicatie, identiteitsvorming, verheerlijking, enz. Nog in de late oudheid wordt het Latijn ingezet voor politieke propaganda, ook onder de heerschappijen van zogenaamde ‘barbaarse’ volkeren. Regelmatig neemt dat de vorm aan van panegyrische teksten of lofprijzingen, zoals die van Cassiodorus (in *Laudes*) op de Ostrogotische heerser Theodorik de Grote. In de 8ste eeuw promoot de Frankische koning en nieuwe ‘keizer van de Romeinen’ Karel de Grote een bewuste cultuurpolitiek die de geschiedenis zou ingaan als de karolingische renaissance. Door de Europese geschiedenis heen kunnen we nog heel wat andere heersers aantreffen die het actief gebruik van het Latijn als gesproken en geschreven taal direct of indirect hebben gestimuleerd, waaronder de Heilig Roomse Keizers Otto I, II en III (10de eeuw), en Frederik II (13de eeuw), de humanistisch gezinde heersers van stadstaten in de Italiaanse renaissance, en relatief recent Benito Mussolini in het fascistische Italië van de vroege 20ste eeuw. Heersers zorgden steeds voor contexten waarin het Latijn kon bloeien... vaak in hun voordeel.

Toch is Latijn nooit *alleen* de taal van de machthebber geweest. Vooral in latere periodes zijn er tal van stemmen te vinden die al te vaak zijn verguisd in traditionele narratieven van de Europese geschiedenis. Een alternatieve geschiedenis vanuit het perspectief van vrouwelijke stemmen zou ons bijvoorbeeld langs verscheidene interessante auteurs leiden, zoals Egeria, die het Heilige Land afreisde, Hrotsvitha van Gandersheim, die naast een epos over Otto I (macht!) ook christelijke komedies schreef, of Anna Maria van Schurman, een gerespecteerd polyglot in de Nederlandse Republiek der Letteren van de

17de eeuw en de eerste vrouwelijke studente aan de Universiteit van Utrecht. Verdere aandacht voor inclusiviteit en diversiteit kan ons leiden naar Noord-Afrikaanse stemmen, zoals de ex-slaaf Juan Latino, die het schopte tot professor Latijn in het 16de-eeuwse Granada, maar ook naar schrijvers die aandacht besteedden aan zij die het Latijn niet machtig waren. In Desiderius Erasmus' *Colloquia*, bijvoorbeeld, gaan personages van alle rangen en standen van de maatschappij met elkaar in gesprek. Latijn mag dan wel vaak voor de *happy few* zijn geweest, haar literatuur biedt een blik op het verleden die veel breder gaat.

Een tweede fundament van de Latijnse traditie moeten we bij een andere macht zoeken, namelijk de Katholieke Kerk. De Kerk was niet zomaar de bron van wat soms smalend 'Kerklatijn' wordt genoemd, maar ook en vooral de hoeksteen van een geloofs- en ideeënwereld die grote delen van het Europese continent verbond en de Europese blik naar de buitenwereld kleurde. Met de opkomst van de kloosters werden centra gecreëerd waarin het Latijn naarstig werd beoefend en bestudeerd. In de meest praktische zin zorgde deze ontwikkeling via manuscripten voor een groot deel van de Latijnse tekstoverlevering. In de literatuur zorgde het christelijke geloof voor een nieuwe vormtaal in gekende en nieuwe genres, zoals martelaarsakten of heiligenlevens. Kortom, de Latijnse traditie kan je moeilijk navertellen zonder deze aspecten, of auteurs zoals Augustinus, de Bijbelvertaler en Kerkvader Hiëronymus van Stridon of zelfs Enea Silvio Piccolomini (Paus Pius II), die ons zowel elegische poëzie als de enige pauselijke autobiografie overleverde.

De sterke band tussen Latijn en de Kerk als instituut wil echter niet zeggen dat de Latijnse traditie geen blik biedt op andere geloofsovertuigingen en levensbeschouwingen. De zogenaamde 'pagane' wereld van de klassieke oudheid – ook een diepreligieuze – gaat uiteraard al met veel aandacht lopen in ons onderwijs. Latijnse teksten uit latere periodes schetsen echter ook contexten van cultureel contact tussen christelijke groeperingen onderling, met de Islam en het Jodendom, de religie van Noordse volkeren, en levensbeschouwelijke stromingen als het boeddhisme en het taoïsme. De Vlaamse franciscaan Willem van Rubroeck reist in de 13de eeuw bijvoorbeeld helemaal naar het hart van Mongolië en treedt er in debat met nestorianen, boeddhisten en moslims. Deze rijkdom toont dat de Latijnse traditie zich niet eenvoudigweg laat opdelen in een 'pagaan' gedeelte en vervolgens een 'christelijk' gedeelte. Het is evenmin een traditie die teksten voortbracht waarin de christelijke leer altijd expliciet wordt gemaakt. Maar als uitbreiding op mythologische verhaalstof in de les Latijn zijn latere Latijnse teksten wel een uitstekend vertrekpunt om de variëteit aan en impact van geloofsovertuigingen en levensbeschouwingen vandaag te kaderen en bespreekbaar te maken.

Als derde fundament mag het instituut waarop deze bundel gericht is niet ontbreken: het onderwijs. Voor het voortbestaan van het Latijn waren de scholen en universiteiten cruciaal, en dat is vandaag niet anders. Zonder taalverwerving immers geen Latijnse traditie. Daarbij is het bemoedigend om te beseffen dat het overgrote deel van de teksten die tot ons kwamen in het Latijn door én voor tweedetaalverwerwers zoals wijzelf werden geproduceerd. Meer nog: de moedertaalsprekers zijn verwaarloosbaar in aantal. Het is geen wonder dat er gedurende de hele Latijnse traditie methodes zijn ontwikkeld om jongeren te onderrichten in de taal van de macht, de Kerk en de klassieken op een stapsgewijze en motiverende manier: de 100 metrische raadsels (*Aenigmata*) van de Engelse abt Aldhelmus zijn een voorbeeld, of de al eerdergenoemde dialoogteksten van Erasmus. Sommige methodes en schoolteksten doen ook erg ‘modern’ aan. De *Lingua Latina*-handboeken van de Deense taalkundige Hans Ørberg gaan bijvoorbeeld terug op een 17de-eeuws beeldwoordenboek van de Moravische pedagoog Jan Amos Comenius, *Orbis sensualium pictus*. Deze werken zijn stille getuigen van een ontegensprekelijk kenmerk van het later Latijn: voor elk taalniveau zijn er teksten voorhanden.

Hoewel de scholen vooral voor stabiliteit in de traditie zorgden zou het verkeerd zijn om het onderwijs als een monolithisch orgaan te beschouwen. Ciceroniaans Latijn is van alle tijden, maar niet-klassiek taalgebruik eveneens. Schoolcanons, stilistische voorkeuren en de populariteit van genres waren bovendien onderhevig aan verandering. Niet alle literatuur ontstond binnen de schoolcontext, maar het was wel de keuze aan schoolauteurs die de productie van nieuwe literatuur een bepaalde kant opstuurde. Zo spreken we in de middeleeuwen van de *aetas Virgiliana*, *aetas Horatiana* en *aetas Ovidiana*, naar het meest dominante klassieke voorbeeld van het moment. Dergelijke tendentieuze naamgevingen dekken de lading echter zelden. Elke periode biedt een waaier aan literaire genres, inclusief genres die in de marges ontstaan en later aan populariteit winnen. Een voorbeeld: de astronoom Johannes Kepler schrijft in de vroege 17de eeuw een wetenschappelijk traktaat, *Somnium*, dat we vandaag met een beetje goede wil in een categorie kunnen plaatsen die later pas echt zou doorbreken, science fiction. Wat als de ‘norm’ werd gezien is een complex verhaal van golfbewegingen, geen rechte lijn van Cicero en Vergilius tot vandaag. Er zijn periodes van continuïteit en vernieuwing, en de school speelt hierin een belangrijke rol.

Op deze drie fundamenten steunt de Latijnse traditie zeker, al zijn het er in de praktijk veel meer. Met aandacht voor de receptiegeschiedenis van de klassieke Latijnse literatuur kan je bijvoorbeeld de klassieke auteurs zelf uitlichten als fundament en kijken hoe ze keer op keer nieuwe generaties aan schrijvers en kunstenaars inspireerden tot eigentijdse creaties. Of je kan het verhaal van de Latijnse traditie ook afslanken tot de bespreking van schriftcultuur. In de materiële ontwikkelingen van rol, over codex naar het

gedrukte boek, speelde het Latijn telkens een hoofdrol. Al deze rode draden roepen vragen op die vandaag nog steeds relevant zijn, zowel in het onderwijs als in de maatschappij: hoe ziet de wereld eruit en wat is de rol van het Westen of Europa? Wie ben ik en wie is de ander? Wat is cultuur en wat is taal?

Leestips voor de Latijnse traditie

Het verhaal van de Latijnse traditie is duidelijk veelvormig en dus uitdagend om je eigen te maken. Gelukkig hebben vele onderzoekers er zich al op toegelegd om de Latijnse traditie als een doorlopend narratief te vertellen in een bevattelijk boek. Veruit de meest toegankelijke overzichten, ook voor leerlingen, zijn enerzijds Tore Jansons *Latijn. Cultuur, geschiedenis en taal* (2004) en anderzijds Jan Bloemendals *Latijn. Cultuurgeschiedenis van een wereldtaal* (2016). Jansons in oorsprong Zweedse werk heeft een duidelijk taalkundige focus. Hij strooit geregeld met weetjes over woordenschat en later de verwantschap tussen Latijn en moderne talen, en sluit af met een beknopte grammatica. Bloemendals blik, anderzijds, is meer die van een cultuurhistoricus. Hij doorloopt de geschiedenis van het Latijn van 750 voor tot 1750 na Christus in zowel chronologische als thematische hoofdstukken op zoek naar rode draden: het onderwijs als behoedster van de taal, religie als constante inspiratiebron, de wetenschap als langdurige invloedssfeer van het Latijn, enz. Beiden werken bieden een goed vertrekpunt om een kapstok te creëren, al is het maar door de beschikbaarheid in het Nederlands.

In andere talen vinden we minstens nog twee werken die vlot weggelezen. In 2007 schreef een van de bekendste beoefenaars van levend Latijn, Wilfried Stroh, *Latein ist Tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer Grossen Sprache*. Hoewel Stroh vooral in zijn bespreking van de vroegmoderne tijd veel aandacht besteedt aan Latijn in het Duitstalige gebied is zijn overzicht aan de hand van Latijnse zinswendingen – van *Ab ovo!* over *Urbi et Orbi* tot *Loquamur Latine!* – zeer nuttig voor de Vlaamse Latinist. Duitse *Gründlichkeit* is Stroh niet vreemd: vooral de uitgebreide thematische leeslijst en een uitvoerige *tabula temporum* met een uitstekende selectie van ijkpunten in de geschiedenis van het Latijn bieden een houvast voor verdere ontdekkingstochten. In het Engels vinden we een soortgelijk overzicht in Nicholas Ostlers *Ad infinitum. A Biography of Latin and the World It Created* (2007), dat eveneens de Latijnse traditie vasthangt aan een reeks Latijnse uitspraken.

Een laatste overzichtswerk dat niet in de rij mag ontbreken is Jürgen Leonhardts *Latein. Geschichte einer Weltsprache* (2009), dat sinds 2013 ook in het Engels te vinden is onder de titel *Latin. Story of a World Language*. Dit overzicht is misschien wel het meest indrukwekkend omdat het een haarfijne analyse bevat van de talige en culturele status

van het Latijn door de eeuwen heen, en dit ook ten opzichte van andere talen op het Europese continent.

De voorgaande overzichtswerken leggen allemaal eigen accenten, maar hebben met elkaar gemeen dat ze een poging wagen om de blijvende impact van het Latijn te bevatten en daarbij een proportionele aandacht voor de klassieke oudheid nastreven. Met andere woorden, het merendeel van de boeken gaan *niet* over de klassieke periode.¹

Een diachrone aanpak in het SO

De cultuurgeschiedenis van het Latijn in brede zin levert boeiende en nieuwe pistes op. Maar het is geen evidentie om die ook te vertalen naar de lespraktijk in het secundair onderwijs, het onderwerp van de rest van deze bundel. Een bezorgdheid die daarbij vaak eerst naar boven komt is die van tekstkeuze: welke teksten behandel je dan? Om aan die nood tegemoet te komen geven de auteurs in deze bundel heel wat leestips mee die volgens hen ideaal leesmateriaal zijn. Sommige leestips krijgen misschien nu al aandacht in de lessen Latijn, andere zijn nog compleet onontgonnen terrein.

Maar tegelijk gaat de vraag naar tekstkeuze ook gepaard met andere bezorgdheden, die te maken hebben met inhoudelijke expertise, leesniveau, motivatie van leerlingen, en zoveel meer. Uit het bovenstaande overzicht van de Latijnse traditie bleek bovendien dat een diachrone aanpak meer in zich draagt dan een verschuiving in tekstkeuze. Zoals latere periodes bewust hun omgang met de klassieke periode, haar auteurs en teksten, bepaalden en gaandeweg aanpasten, biedt een diachrone aanpak ook de mogelijkheid om ons bewuster te maken van onze blik op het verleden en op de veelvormigheid van de hedendaagse maatschappij. Het aanwakkeren van een dergelijk bewustzijn kan ook een fundamentele bijdrage leveren tot het behalen van sleutelcompetenties in het secundair onderwijs rond historisch bewustzijn, cultureel bewustzijn en burgerschap.

Een diachrone aanpak is met andere woorden niet zomaar een pleidooi voor *andere* en veelal latere teksten, wel een pleidooi om Latijn *anders* te benaderen, namelijk als een *doorlopende* traditie die in de oudheid begint en uiteindelijk uitmondt in de maatschappij zoals we die vandaag kennen. Postklassieke Latijnse teksten zijn een middel: ze helpen om blinde vlekken weg te werken en de klassieke oudheid in perspectief te plaatsen, kortom, om bewuster met maatschappelijke en didactische problematieken om te gaan in het vak Latijn.

¹ Om het verhaal van de Latijnse traditie vanuit meer invalshoeken te benaderen dan de duurzaamheid van het Latijn geven we in het vak 'Latijnse traditie in Europa' een gevarieerde leeslijst mee. Daaruit neem ik in de bibliografische lijst bij deze inleiding een aantal werken op.

Gezien de veelheid aan vragen die een diachrone aanpak kan oproepen, wil deze bundel vooral voldoende aandacht besteden aan de waarom-vraag: waarom is er nood aan ander Latijn in de klas? De bijdragen beantwoorden deze vraag op uiteenlopende manieren, met wisselende aandacht voor andere vragen: *wat* kan er gelezen worden? En *hoe* kan je dit concreet vormgeven in de lespraktijk?

In het eerste hoofdstuk geeft Wim Verbaal de nodige achtergrond bij de paradigmaverschuiving van de klassieke oudheid naar de Latijnse traditie als geheel. Hij schetst daarbij hoe de nog steeds meest gangbare blik op het Latijn haar oorsprong kent in de 19de eeuw en niet meer afdoende antwoord biedt op problemen van vandaag. Yanick Maes diept dit verder uit en maakt dit pleidooi voor een paradigmaverschuiving heel concreet in de tweede bijdrage. Vertrekkend vanuit de nieuwe vakspecifieke eindtermen wijst hij op de grote speelruimte die de leerkracht heeft om een eigen en vooral actueel lesprogramma uit te werken. De uitgebreide casus die hij daarvoor uitwerkt is er een die zowel het heden als het verleden van Europa diepgaand kenmerkt: de ontmoeting met de Chinese cultuur en macht. Om het historische verhaal van die ontmoeting te verkennen is het Latijn als medium onmisbaar. Het vak Latijn ‘anders’ invullen kan ook door nadrukkelijk aandacht te besteden aan diversiteit, zowel in het verleden als in de huidige samenleving en de klasgroep. Dat een diachrone aanpak een groter pallet aan stemmen in klas kan laten weerklinken werd hierboven al aangegeven. In hoofdstuk 3 geeft Evelien Bracke daarvoor de nodige theoretische achtergrond mee en stelt ze een stapsgewijze aanpak voor om bewuster met deze problematiek om te gaan in de klas. Een ware ‘toolkit’ is het resultaat: meteen inzetbaar bij de herwerking van lesmateriaal of bij de reflectie over je eigen lespraktijk.

De twee volgende bijdragen besteden op hun eigen manier aandacht aan de vraag of latere Latijnse teksten wel geschikt zijn om te lezen in de klas, de een met het oog op taalverwerving, de ander qua leesniveau. Simon Aerts toont dat het onderwijzen van grammatica en woordenschat binnen een diachrone aanpak nieuwe mogelijkheden biedt. Zo laat het bijvoorbeeld aandacht voor taalvariatie toe, wat in het vak Grieks reeds gemeengoed is, maar in het vak Latijn moeilijk ingang vindt ondanks de sterke diachrone banden met moderne talen die de leerlingen vaak zelf al machtig zijn of leren. Christian Laes bespreekt uitvoering een aantal teksten uit latere periodes die toegankelijk, eenvoudig en dus meteen inzetbaar zijn in het middelbaar onderwijs: vroeg-christelijk Latijn zoals de *Vulgata Latina* en de *Acta Scillitanorum Martyrum*, de spannende vervolgroman *Historia Apollonii regis Tyri* en het Fins epos *Kalevala Latina*. Hij kadert de voorstelling van deze teksten binnen een reflectie over wat zogenaamd ‘authentiek’ leesmateriaal is.

De laatste twee bijdragen hebben gemeen dat ze de waarom-vraag van de diachrone aanpak in essentie op dezelfde manier beantwoorden: omdat het *mogelijk* is. Het is immers logisch dat je overweldigd kan raken door de veelheid aan extra lesmateriaal en didactische insteken, maar de twee laatste bijdragen vertellen hoe het toch haalbaar is om dit pad te bewandelen. In hoofdstuk 6 neemt Bert Gevaert de lezer mee op zijn zoektocht naar geschikt en boeiend leesmateriaal. Dit persoonlijke relaas van een leerkracht die al enige tijd, soms met vallen en opstaan, postklassieke teksten in zijn lespraktijk inwerkte, kan tot inspiratie dienen. In hoofdstuk 7 bied ikzelf een eerste hulp bij bronnenonderzoek. Op je zoektocht naar materiaal stoot je immers al snel op praktische of methodologische obstakels. Het hoofdstuk biedt niet alleen een omschrijving van hoe je je zoekattitude en -methode kan aanpassen aan het doel dat je wil bereiken, maar geeft ook genoeg referenties aan databanken en boeken mee om zelf te gaan grasduinen in al het moois dat de Latijnse traditie te bieden heeft.

Met dit gevarieerde overzicht passeren heel wat perspectieven op een diachrone benadering de revue. Niet alles kan of zal meteen worden toegepast in de lespraktijk; klein beginnen kan ook. Maar hopelijk overtuigt de bundel je alvast wel enerzijds van de noodzaak van ‘Latijn anders’, en anderzijds van de schoonheid en het potentieel van ‘ander Latijn’. Heel veel leesplezier en laat je inspireren door de Latijnse traditie.

Verder lezen

- Archibald, E., W. Brockliss & J. Gnoza (eds.). 2015. *Learning Latin and Greek from Antiquity to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becroft, A. 2015. *An Ecology of World Literature. From Antiquity to the Present Day*. London: Verso.
- Bloemendal, J. 2016. *Latijn. Cultuurgeschiedenis van een wereldtaal*. Amsterdam: Athenaeum, Polak & Van Genneep.
- Brown, P. 2013. *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, A.D. 200-1000*. 1996. 10th revised ed. Malden, MA / Oxford / Chichester: Wiley-Blackwell.
- Clark, G. 2004. *Christianity and Roman Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curtius, E.R. 1948. *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern: Francke.
- Curtius, E.R. 1953. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Translated by Willard R. Trask. New York, NY: Harper & Row.
- Davies, N. 1996. *Europe: A History*. Oxford, NY: Oxford University Press.
- Farrell, J. 2001. *Latin Language and Latin Culture from Ancient to Modern Times*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grafton, A. 2020. *Inky Fingers. The Making of Books in Early Modern Europe*. Cambridge, MA / London: The Belknap Press of Harvard University Press.

-
- Janson, T. 2002. *Latijn. Cultuur, geschiedenis en taal*. Vertaald door Akke en Harm Pinkster. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Korenjak, M. 2016. *Geschichte Der Neulateinischen Literatur. Vom Humanismus Bis Zur Gegenwart*. München: C.H. Beck.
- Ladner, G.B. 1982. "Terms and Ideas of Renewal". R.L. Benson & G. Constable (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Toronto: University of Toronto, 1-33.
- Leonhardt, J. 2009. *Latein: Geschichte Einer Weltsprache*. München: C.H. Beck.
- Leonhardt, J. 2013. *Latin: Story of a World Language*. Translated by Kenneth Kronenberg. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ostler, N. 2007. *Ad infinitum. A Biography of Latin and the World it Created*. London: Harper Press.
- Roberts, M. 1989. *The Jeweled Style. Poetry and Poetics in Late Antiquity*. Ithaca, NY / London: Cornell University Press.
- Stevenson, J. 2005. *Women Latin Poets. Language, Gender, & Authority from Antiquity to the Eighteenth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Stroh, W. 2007. *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer grossen Sprache*. Berlin: Ullstein.
- Waquet, F. 1998. *Le latin ou l'empire d'un signe: XVIe-XXe siècle*. Paris: Albin Michel.
- Waquet, F. 2001. *Latin or The Empire of the Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Century*. Translated by John Howe. London: Verso.
- Ziolkowski, J.M. 1996. "Towards a History of Medieval Latin Literature". F.A.C. Mantello & A.G. Rigg (eds.), *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 505-536.